

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Горацій Сафрін

ПРИ ШАБАТНИХ СВІЧКАХ

Єврейський гумор

Переклав Андрій Павлишин

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2023

УДК 821.162.1:398.23(=112.28)

Переклад з польської: Андрій Павлишин

C218 Сафрін Горацій

При шабатних свічках. Єврейський гумор / Переклад з польської Андрія Павлишина. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. – 328 с.

ISBN 978-966-378-994-1

Поет, сатирик, драматург, актор і режисер мандрівного театру Горацій Сафрін (1899–1980) був невтомним збирачем єврейського гумору та фольклору. Народжений у Монастириськах на Тернопільщині, він виріс і прожив першу половину життя в Станиславові (Івано-Франківську), спілкуючись із аристократами і мандрівними торговцями, народними комедіантами і професійними журналістами, цадиками та успішними підприємцями, українцями, поляками й, звісно, євреями. Зібрані ним у антологію анекдоти, кумедні оповідки, побрехеньки та прислів'я, опубліковані в 1960–1980-х роках, стали пам'ятником незламного духу і багатой народної культури центральноєвропейських євреїв, котра відійшла в минуле після Шоа. Веселі та щемкі тексти містять частку огорнутої сентиментом пам'яті про ті дні, коли в містечках і селах України ще мешкали вічні оптимісти, візіонери і фантаси, люди доріг і власники крамничок, де торгували шилом, милом і повідлом, але й міркою поезії та рефлексії над світом.

УДК 821.162.1:398.23(=112.28)

На обкладинці використано зображення картини
Йосипа Островського «Коза», 1981.

© Horacy Safrin

© Андрій Павлишин, переклад

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2023

ISBN 978-966-378-994-1

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ ЦІЄЇ КНИЖКИ

Дорогий Читачу!

Віддаючи Тобі до рук цю скромну збілочку, не маю наміру попереджувати її якимись ученими висновками про суть чи генезу єврейського гумору. Бо як може смакувати анекдот із довезним коментарем?

Але хочу Тобі зізнатися, що навіть найкумедніші фацеції я не завжди записував із посмішкою на устах. Часто над ними висів серпанок дуже тужних спогадів, а не одна потішна подія означала для мене повернення у край дитинства.

Знай-бо, що я народився у невеличкому галицькому містечку, де кози звикли пастися на базарному майдані, а три вуличні ліхтарі дарували своє гасове світло тільки в безмісячні ночі. Володарем цього граду був мій вуйко, котрий уже в ті роки зумів розпрощатися з лисячою шапкою й традиційним халатом, натомість із недбалістю британського дипломата носив достойний, шовком обшитий сурдут і чорний, блискучий циліндр. Дядько газдував у моєму рідному містечку кільканадцять років, і як свідчать магістратські хроніки, не найгірше.

Щоправда, у нього були певні труднощі з польською мовою та знаннями польської літератури. Зокрема, він уславився короткою промовою, яку виголосив на соту річницю уродин Адама Міцкевича. Надаючи з цієї okazji ім'я та прізвище Віщого Поета порожній вуличці, яка провадила від громадської забудови до старосвітського броваря, вуйко прорік достопам'ятні слова:

– Мої панове! Від шьогодні шя вулиця буде нашиватися вулицею Адама... Адама...

Тут він урвав і звернувся до радних-євреїв із клопітким запитанням:

– Ві гайст дер гой?¹

Коли йдеться про прогресивних євреїв, то до них, безсумнівно, належав реб² Ісошор Майзельс, мій перший учитель у хедері³, куди я заходився учащати від п'ятого року життя. І він – ідучи за прикладом вуйка-бургомістра – порвав із застарілим методом канчука і різки, вдаючись радше до напучувань, підкріплених щонайбільше штурханцями і натиранням вух.

Зрештою, він полюбляв ставити малюкам каверзні запитання, як от:

– Поміркуйте-но, діти, що було раніше – світ чи П'ятикнижжя?

Попри всю раціоналістичну позірність, з'ясувалося, що народженню довколишнього Космосу передував Закон Мойсеїв. А всемогутній Єгова створив нашу вкрай недосконалу кулю земну, зазираючи до багато оправленої книги Буття.

Коли мені виповнилося сім років, я у тій самій релігійній школі пізнав вершину поезії – «Пісню над піснями» закоханого у Суламіту царя-ловеласа Соломона.

¹ Wie heißt der goi? (*німецька*) – Як звати цього го́я? Го́й (*їдиш*: גוי) – у юдейській традиції «поганин», «неюдей». Тут і далі примітки перекладача.

² Реб, ребе, раббі, рабин (від *арамейського* רבין) – учитель, наставник, викладач єшиви, суддя, голова юдейської громади чи конгрегації; у рабини після здобуття вищої освіти рукопокладають їхні наставники, або ж їх визнають такими за вченість і духовні якості самі члени громади. Також це слово уживають як шанобливе звертання до співрозмовника. Примітки зі сфери юдаїки засновані на словнику з книжки Сторінки єврейської історії України / упор. Н. Риндюк, Т. Бородіна. – Київ: Дух і Літера, 2018.

³ Хедер (*іврит*: חדר – кімната) – початкова юдейська школа для хлопчиків молодшого віку.

Досі пам'ятаю постать нашого меламеда⁴, котрий розмірено похитується, а ми в унісон скандуємо за ним:

– «Пісня, яку співав цар Давид, була піснею царя, мудреця, пророка. Пісня, яку співав цар Соломон, була піснею царя – сина царя, мудреця – сина мудреця, пророка – сина пророка».

І далі:

– «Ішокейні! Нехай же Бог цілує мене поцілунками уст своїх, бо ліпше Його П'ятикнижжя від вина...»⁵

Тоді я довідався, що універсальна Тора здужає замінити віруючому євреєві навіть... любові.

Крім того, мою освіту доповнила чотирикласна школа імені барона Гірша і систематичні відвідини синагоги, яку заснував мій учений прадід, реб Лейбуш. Та, мабуть, я не надто прикладався до молитви, бо інакше не став би героєм дотепу, який на урочистому святі Нового Року розповідав хасидам тодішній голова кагалу, поштивий батько мого тата:

– І що ви на це? Мій шестилітній онучок, проказуючи вісімнадцять благословень, увесь час голосно плакав...

– Овва! – дивуються євреї. – Такий малюк, а вже настільки перейнявся молитвою!

– Навпаки... – сміявся дідусь. – Мій онук, плачучи, торочив: «Ой, дідуню, надто воно довге! Ой, дідуню, надто воно довге!»

Плач не був, зрештою, новиною в цьому домі Божому, де завіса щільно відгороджувала джэнджуристе жіноцтво від закутаних у літургійні шати чоловіків. Лементування і жалісне погукування лунало, зокрема, на Судний День, коли євреї, до краю знеможені двадцятигодинним постом, заповзято товкали себе в груди за вчинені та не вчинені гріхи, а жінки, схлипуючи, вторували голосінню кантора: «...Хто живий залишиться в цьому році, а хто ж бо умре від меча, вогню та води...»

⁴ Це та низку інших слів із практики юдаїзму та єврейського побуту автор пояснив у словничку наприкінці книжки.

⁵ Дещо трансформована цитата з «Пісні пісень» 1.2 (пер. Івана Огієнка).

І я, б'ючись кулачком у новеньку матроску, мусив повторювати за дорослими: «...Грабували ми, чужоложили, лаялися плюгавими словами...»

За той кошмар Судного Дня і серйозність Нового Року нас винагороджувала сповнена містики та весняної принади Пасха.

Надвечір'я седеру. Посеред рясно заставленого столу нагадування про вимушений побут у країні фараонів: гіркі зела, в'язка, жовтувата маса, що символізує випалювану в неволі єгипетській цеглу, і солоня вода, що нагадує про перехід, не замочивши ніг, через Червоне море. Батько, зручно вмостившись у сецесійному фотелі, співучим голосом декламує Агаду і закінчує її утішною притчею про «одне ягнятко».

Раз у рік синагога відлунювала безтурботним гомоном, а згори, з казальниці долинали жваві звуки добірної капели. То сини «обраного народу» співом, музикою і танцями святкували той день, коли біля підніжжя Синаю з рук Господа Саваота отримали скрижалі з десятьма заповідями.

Не менш гучно відзначали свято Пурим – радісну річницю повернення внівець першого в єврейській історії погрому, над яким чував персидський сатрап Гаман. Вулички роїлися від маскарадників, а дітвора із запалом уминала макагігі⁶ та начинені повідлом вушка.

Проте найбільше мою увагу поглинали імпровізовані безугодно видовища, в яких перші ролі грали добре знані мені з книги Естер постаті: цар Ахашверош у шоломі та мундирі австрійського драгунського вахмістра, сповитий у простирадло гідний юдейський мудрець Мордехай і спокуслива цариця Естер, котру з незрівнянною звабливістю відтворював чорноокий крамарчук Зайнвель, одягнений у препишний кринолін, із завуальованим обличчям і великим опудалом птаха на крисах дамського капелюшка.

То був не єдиний первообраз театру, з яким я запізнався у ранньому дитинстві. Вже будучи учнем реб Майзельса, сидячи на колінах когось із дорослих, я захоплювався у просторій

шопі готелику Берла Вайнштока грою акторської трупи, яка об'їжджала рубежі Габсбурзької монархії під гучною назвою: «Німецько-єврейський театр. Дирекція: М. Таненцапф». Я бачив на власні очі, як ув'язнений головорізами інквізиції оперетковий раббі скидає на сцені кайдани, щоб, проспівавши куплети, змогти поволі станцювати класичного «вуляха»⁶.

Врешті, у мою хлоп'ячу пам'ять запав причинний Ел'яким із довгою, сивою, вічно розпатланою бородою. Отой Ел'яким, котрому давно минув п'ятий десяток, від ранку до пізньої ночі гарцював на кийку, а заглибившись далеко в ліс, діставався до Бучача швидше, ніж млява, важко засапана конячка...

Значно пізніше, в роки «окриленої та похмурої» юності, я вже впритул зіштовхнувся із цілою галереєю постатей, двійники яких значною мірою населяють сторінки цієї книжки.

Отож, я особисто знав візника Файвела, чоловіка з голубиним серцем. Я приятелював на кіркуті⁷ з деким із жебраків, рід яких виводився зі стародавніх жебрацьких династій, котрі споконвіку мешкали на теренах нашого міста. У моєму товаристві охоче бував водовоз Гедалія і шамес⁸ Шмульт із кравецької божнички, до якої не мав права заходити жоден учений чоловік.

Ба більше: до мене зі щирою симпатією ставився реб Якер, крайовий шадхен⁹ власною персоною. І хоча йому не судилося обрати мені наречену, він казав про мене із гідною наслідування неупередженістю:

⁶ Вулях (Wulach, Woloch'l, Volekh) – танець, заснований на мелодіях, поширених у Молдавії, яку в середньовіччі називали Валахією, звідси й назва.

⁷ Кіркут (від польського kirkut, а воно походить від німецького Kirchhof – «церковний двір для поховання померлих») – поширене в Галичині означення єврейського кладовища.

⁸ Шамес (їдиш: שמש) – адміністратор синагоги, єврейського суду або релігійної громади.

⁹ Шадхен (івритом шадхан/שדכן, від арамейського שדכן) – сват, посередник при укладенні єврейського шлюбу.

– Що тут багато мовити? Молодий Сафрін – то великий знавець «порцеляни».

Таким вишуканим чином той сват іменував дівочу незайману статъ.

Покрутився я і біля хасидської братії. Наприкінці Першої світової війни я брав участь у шестиденному веселиську молодого цадика з Косова та його прегарної дружини, дочки рабина з Яс.

У післявоєнні роки мене радо вітали в резиденції душпастиря станіславівських євреїв – Моше Іш Горовіца, котрий вільно володів грецькою мовою, а обізнаністю в Аристотелі міг скрутити в баранячий ріг не одного члена Академії Наук у Кракові.

На жаль, я потрапив у неласку в раббі Бертіша, проповідника святині «Темплум». А шкода, бо у цьому вишукано-бундючному мужеві з рудуватою, коротко підстриженою борідкою я відразу відчув братню душу та побратима по перу. Адже він починав усяке піднесене просторікування, виголошуване з нагоди численних санаційних свят, власноручно складеним віршиком.

Я запам'ятав таку перлину римувального мистецтва:

Штандарти схилить!

У фанфари задміть!

Злетіться орли і орлята!

До Президента на швята...

Якщо йдеться про віршоробство, то вищезгаданий проповідник боровся за пальму першості з популярним на єврейській вулиці «маршеліком» Менделем Кукером. Завжди сповнений задумів і енергії, той весільний староста тулився в нужденній хатині на околиці, де мешкала станіславівська біднота, – Бельведері. Саме цим зумовлене кумедне непорозуміння, що трапилося в роки пілсудчини.

Мендель, поставши якось перед судом присяжних у ролі свідка, коли його спитали про фак і адресу проживання, відповів по суті:

– Я маршелік і мешкаю в Бельведері¹⁰.

Ці слова викликали такі веселощі серед численної публіки, що голова суду наказав очистити приміщення, а подальший процес відбувався за зачиненими дверима.

«Маршелік» Кукер хоча й високо цінував мої поетичні та акторські здібності, проте не асистував мені того урочистого дня, коли стоячи під шлюбним балдахіном, я одягнув на пальчик нареченої золоту обручку, проказавши сакраментальну формулу: «Ось ти мені віддана за ціну цього перстня згідно до закону Мойсеевого та Ізраїлевого».

Ця подія відбулася на очах показної групи моїх найближчих родичів і друзів.

А через два роки я вже підписував у покої рабинського суду споряджений на пергаменті документ про розлучення:

«Я, Нафталі Герц, якого польською мовою кличуть Горацієм, а пестливо Геньом, мешканець Станіслава, міста понад живою водою, виганяю тебе з дому мого, дружино моя, Бейло, яку польською кличуть Броніславою, а пестливо Бронкою...»

Натомість, я не знав нікого з відомих блазнів. Народившись на межі двох століть, я не спіткав навіть Фроїма Грайдінгера, на котрому безповоротно згаснув рід галицьких кепкунів.

Проте помиляється той, хто гадає, наче я шукав контактів винятково у колах бідноти, і що через вроджену симпатію до плотви уникав левіафанів. Нічого подібного. Я навіть гостював у банкіра і нафтовика Гартенберга, чия дружина носила кольє із п'ятикаратових діамантів, і сидів за кав'ярняним столиком із ушляхетненим з волі монарха Австро-Угорщини бароном Поппером, який платив кельнерові за горнятко малої чорної кави сорок грошів, а на чайові давав срібну монету номіналом у два злотих. О, часи, часи!

¹⁰ Титул маршала, співзвучний найменуванню весільного старости в юдеїв, у міжвоєнній Польщі асоціювався переважно з авторитарним керівником держави Юзефом Пілсудським, котрий мешкав у Варшаві в державній резиденції Бельведер.

А «карасі»? Мандруючи з єврейським театром містами й містечками Малопольщі¹¹, я зустрічав їх у потягах, заїздах і харчевнях. І поглинав із їхніх уст свіжоспечені новинки та жарти, які згодом, опрацьовані фольклористами й ученими, набули форми друкованих анекдотів і оповідок.

Ось де було живе джерело єврейського гумору, котре, як і серце людське, перестало битися назавжди.

То був гумор у міру хижий, у міру шибеничний, але завжди сповнений співчуття і люб'язності до братніх націй, котрі ой як часто принижували нас.

І ще одне.

Батько мій, помираючи у розквіті сил, розчесав пальцями мою буйну чуприну і звелів:

– Згадуй про мене тільки у радісні миті!

Дорогий Читачу! Може, колись, повертаючись до цих сторінок, ти й про мене згадаєш із втіхою...

Гораций Сафрін

15 листопада 1962

¹¹ Тут і далі автор уживає географічну номенклатуру часів Другої Республіки Польщі (1918–1939), в Австро-Угорській імперії цей регіон називали Королівством Галичини і Володимирії, а в сучасних текстах його називають Західною Україною або Галичиною і Волинню.

I

ШТЕТА

Містечко Белз,
Коханий мій Белз!
Маленька місцина,
Де моя родина
І дім мій там.

(з популярної єврейської пісеньки)

ЦАДИК

Раббі з Отинії кохався у добрій музиці, хоча обізнаність чудотворця обмежувалася радше вузькою цариною синагогальних пісень.

Щороку багатотисячні юрми хасидів очікували з тугою урочистих свят Нового Року, коли з'являвся в Отинії славетний кантор із Вижниці Йоселе Соловей. Його супроводжували хор хлопчиків і відмінна капела.

Але все, що земне, має свою межу. З роками безвідмовне горло Йоселе почало слабшати, голос відмовлявся коритися йому, спів кантора, хоча, як і колись насичений почуттями, дедалі більше ставав схожим на подряпану грамофонну платівку.

Цадик певний час слухав його зі співчутливою посмішкою. Нарешті одного дня він викликав його до себе:

Холм'янин, довідавшись із Талмуду, що Бог боронить дурнів, вирішив пройти своєрідне випробування на розум. Він вистрибнув із вікна і... зламав собі ногу.

Стогнувши від болю, він каже євреям довкола нього:

– Любі сусіди! Я завжди знав, що я не дурень. Але я ніколи не думав, що я аж такий розумний!

Холмська багатійка велить служниці:

– Сходи-но до м'ясника і подивися, чи різник Файвель має телячі ноги.

Покоївка повертається через кілька хвилин.

– Ну, що?

– Я не змогла розгледіти. У нього на ногах чоботи...

Та сама служниця йде за сірниками до крамаря Йоселе.

– Але будь уважна, – повчає її прадедавиця, – щоб Йоселе дав тобі добрі сірники, з голівками...

Дівчини довго не було, врешті вона повертається і переможно заявляє:

– Дуже добрі сірники! Я випробувала їх у крамниці. Всі горять!

Холмський лихвар пізно ввечері посилає слугу Лейзора до впертого боржника.

Слуга повернувся через дві години й стукає у двері на кухні.

– Це ти, Лейзоре? – питає кухарка.

Тиша.

Через десять хвилин хтось стукає знову.

– Це ти, Лейзоре?

Тиша.

Через дві години з'являється у душпастира делегація товариства «Остання Послуга» і просить використати ці гроші на ремонт зруйнованої огорожі навколо кладовища. Інакше собаки та свині потраплять туди крізь дірку в паркані й можуть спустошити увесь кіркут.

– Згода, – каже рабин. – Я знаю, що огорожа потребує ремонту, але мене дивує одне: яким чином собаки та свині так хутко довідалися про ці двісті гульденів?

Магід запитує одного зі слухачів:

– Як вам сподобалась моя вчорашня проповідь?
– Після вашої проповіді я провів безсонну ніч.
– Таке враження справили на вас мої слова?
– Аж ніяк. Я заснув під час вашої проповіді, а коли я сплю вдень, то не можу вночі очей склепити...

Під час проповіді рабин докірливо каже людям, які зібралися в святині:

– Ви не хочете платити релігійний податок, натомість бути похованим на єврейському кладовищі справляє вам справжню насолоду!

Нещодавно прийнятий рабин виявився неуком, тому кагал хоче його хутчіш позбутися. Але душпастир не зважає ні на усну, ні на письмову відмову.

– Я не можу звідси піти! – заявляє він. – Згідно з Талмудом, визначальною у кожному випадку є думка більшості. А всі релігійні громади зичать собі, щоб я залишився тут...

– У мене, мабуть, ангіна...

Після репетиції Герман у товаристві кількох акторів вирушив до парку, де на лавці в липовій алеї помітив «хворого» в товаристві чарівної блондинки.

Він покликав його жестом і зганив:

– Бачу, хлопче, що в тебе важка ангіна. Але з такою ангіною слід лежати в ліжку!

У Варшаві в 1915 році на кладовищі по вулиці Генсій відбувся похорон класика єврейської літератури Ісаака Лейба Переца. Серед промовців був і голова варшавської єврейської громади, в якого покійний поет був давнім співробітником.

Пан голова, стоячи над відкритою могилою видатного письменника, сказав таке:

– Мої панове! Цей Перец був справді великою людиною! Він ніколи в житті не спізнився на роботу...

VIII

ЄВРЕЙСЬКІ ПРИСЛІВ'Я

Гість на мить – бачить на милю.

Те саме сонце, яке білить полотно, чорнить цигана.

За саму лиш мудрість на ринку нічого не купиш.

Коли стрижуть овець, тремтять ягнята.

Молоде деревце гнеться, старе ламається.

Лихо тому, хто має слухність!

Найбільш настирливим кредитором є власний шлунок.

Малі діти не дають спати, великі – не дають жити.

Найголовніше під час розмови – це те, про що мовчать.

Остерігайся мовчазного собаки і мовчазного ворога!

ЗМІСТ

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

До першого видання цієї книжки..... 5

ПРИ ШАБАТНИХ СВІЧКАХ. ЄВРЕЙСЬКИЙ ГУМОР

І ШТЕТА

ЦАДИК	13
ЦАДИК І ХАСИДИ	19
МАГІД	24
РАБИН	26
РАБИНСЬКИЙ СУД	34
КАГАЛ	35
ШАБАТ, СВЯТА, ПОХОРОНИ	38
ЄШИВА ТА ВЧЕНІ ПИСЬМАКИ	45
ХЕДЕР, МЕЛАМЕД І ВЧИТЕЛЬ РЕЛІГІЇ	51
СВАТ.....	55
ПРОГУЛЯНКА МІСТОМ, ДЕ БАГАТІЇ НЕ ВМИРАЮТЬ	60
КЕПКУНИ	75
ГЕРШЕЛЬ ІЗ ОСТРОПОЛЯ – «СТАНЬЧИК» ХАСИДИЗМУ	79
МІСТЕЧКО ДУРНУВАТИХ ЄВРЕЇВ.....	87

II ГАНДЕЛЕ, ГАНДЕЛЕ! АБО ЛЕВІАФАНИ Й ПЛОТВИ

БАНКІР-ЛЕВІАФАН	100
ЛЕВІАФАНИ РІЧКИ ЧОВНИ	107
ЩУПАКИ ТА ПЛОТВА	110
КОМІВОЯЖЕР	131
ЖЕБРАК ФАХІВЕЦЬ	137

III ЮДЕЇ ТА ГОЇ

ВИХРЕСТИ	160
----------------	-----

IV КІЛЬКА РИС ДО АВТОПОРТРЕТА

DIFFERENTIA IUDAICA	164
ЧАР МУНДИРУ	182
ЛЮБОВ ПО-ЄВРЕЙСЬКИ.....	186

СЛОВНИЧОК ПОНЯТЬ

укладений Горацієм Сафріном	192
-----------------------------------	-----

БІБЛІОГРАФІЯ	194
---------------------------	-----

ТОГО Ж АВТОРА	194
----------------------------	-----

ПРИ ШАБАТНИХ СВІЧКАХ. ВЕЧІР ДРУГИЙ

I В ХОЛМІ ТА У ВІДНІ

ХОЛМСЬКІ МУДРАКИ	197
РУЖА ПОЛЛАК ФОН ПАРНЕГ'	205

II КЕПКУНИ

ЖАРТУНИ В ХАЛАТАХ	209
УЧЕНІ Й ДУШПАСТИРІ	211

III ДОСТОЙНИКИ ТА ЖЕБРАКИ

КАГАЛ	223
ШАДХЕН РЕБ ЯКЕР ЕТ CONSORTES	224
ФАХ: ЖЕБРАК	226
ПІД ЦАРСЬКИМ СКІПЕТРОМ	232
МІЛІТАРІЯ	238
У ШКОЛІ	241

IV ЛЮБОВ – ЦЕ ЦИГАНСЬКЕ ДИТЯ...

АДАМ, ЄВА І ЗАБОРОНЕНИЙ ПЛІД	244
------------------------------------	-----

V ГЕШЕФТИ	
КУПЦІ Й ТОРГІВЦІ	250
VI З ГАЛЕРЕЇ ХИТРУНІВ	
У НАС І ДЕІНДЕ	265
VII СЛАВЕТНІ ЄВРЕЇ	
ПОЕТИ Й ФІЛОСОФИ	297
VIII	
ЄВРЕЙСЬКІ ПРИСЛІВ'Я	303
СЛОВНИЧОК	307
ПРО ГОРАЦІЯ САФРІНА ТА ЙОГО АНТОЛОГІЮ	308
БІБЛІОГРАФІЯ ПУБЛІКАЦІЙ ТВОРІВ	
ГОРАЦІЯ САФРІНА	321